

Діана Підбуртна,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-0802-8775>

e-mail: dvpidburtna@gmail.com

СИМВОЛІКА ПРОСТОРУ В РОМАНІ АРТЕМА ЧЕХА «РАЙОН “Д”»

Дослідження простору є надзвичайно актуальним для пострадянської літератури, адже, за словами Ярослава Поліщука, віртуальне топографування, що здійснюється зокрема через засоби художньої літератури, є важливим для консолідації населення, бо етноси та території спочатку народжуються в головах, а потім позначаються на мапах. У статті зосереджено увагу на просторовій символіці роману Артема Чеха «Район “Д”». Предметом є елементи простору, їхнє значення та вплив на персонажів твору. Поставлена проблема полягає у класифікації просторових образів, через які автор передає культурні та соціальні реалії пізно-радянської та ранньонезалежної України. Для її вирішення було взято класифікацію освоєного простору Марка Оже, яка включає в себе місця (реляційні, пов'язані з соціальною та індивідуальною ідентичністю напряму) й не-місця (транзитні, такі, де людина з'являється спорадично і довго не затримується). Символічне осмислення простору в романі Артема Чеха «Район “Д”» відбувається в межах категорій «свій» / «чужий», на основі яких і було згруповано всі просторові образи. Застосовано методи текстуального та аспектного аналізу, зокрема розглянуто взаємозв'язок просторових образів з характерними особливостями урбаністичного середовища та їх впливом на життя та ідентичність персонажів та персонажок. Основними результатами є висвітлення того, як міський простір стосується соціальних проблем, особистісних пошуків персонажів і внутрішніх та зовнішніх конфліктів, через які вони проходять. Новизна дослідження полягає в аналізі українського провінційного міського простору в романі Артема Чеха як складної екосистеми, елементи якої не можна потрактувати однозначно. Особлива увага приділена образу дому, який у романі постає суперечливим і доволі віддаленим від усталених характеристик надійності та безпеки, з яким його звикли асоціювати. Більш глибокий аналіз просторової символіки в сучасних українських романах та її зв'язок із національною ідентичністю та соціальними змінами є перспективним для подальших досліджень.

Ключові слова: урбаністичний простір, місце, не-місце, Артем Чех, дім.

Говорячи про простір як художню категорію, варто зазначити, що він зазвичай вимірюється низкою полярних характеристик: відкритий / закритий, близький / далекий, зовнішній (макрокосм) / внутрішній (мікрокосм), реальний / суб'єктивний (вигаданий) і тощо. Проте, якщо зосереджуватись на просторі як категорії символічній, найпродуктивнішою і найочевиднішою характеристикою буде базова світоглядна опозиція «свій» / «чужий». Саме на цьому протиставленні ґрунтується, наприклад, становлення локальної ідентичності (Овчиннікова, 2012). Дослідниця наголошує, що сутність її відмінності від інших територіальних ідентичностей полягає «у вирізненні

окремої території через означення її індивідом як “своєї”, в якості “свого місця” в онтологічному сенсі. <...> Така прив'язаність до певного місця ґрунтується на емоційних особистісних переживаннях індивіда стосовно місця, що може бути зумовлено фактом народження, сімейними обставинами на зразок одруження, народження дитини й включення до локальної спільноти, яка поділяє близькі та зрозумілі цінності, норми, уявлення» (Овчиннікова, 2012, с. 138). Про це говорить також Марія Редьква на прикладі міграційних процесів: «Щодо ідентифікації себе під час міграційних процесів, люди, що беруть участь у міграціях, сприймаються як такі, що виходять за межі

© Підбуртна Д., 2024

свого простору і набувають ознак чужого, а отже отримують нове позначення / ім'я / назву. І неважливо, чи це сприйняття у традиційній культурі, чи у сьогоденні: сприйняття ситуації та її учасників залишається подібним. Той, хто приходить на твою землю — за замовчуванням, чужий, і той, хто залишає її, перестає бути своїм та набуває ознак іншого або й чужого» (Редьква, 2024, с. 42). На важливості та впливовості символічного освоєння та маркування простору наголошує Ярослав Поліщук у праці «Гібридна топографія: місця й не-місця в сучасній українській літературі». Дослідник переконаний, що спершу этноси та їх території народжуються в головах, а вже потім їх позначають на картах, а отже, віртуальне топографування місць, що здійснюється зокрема засобами художньої літератури, є одним з ключових у консолідації населення країни (Поліщук, 2018).

Про літературу, що була створена після розвалу СРСР, тобто сучасну нам, він говорить так:

Українська література перехідного періоду виразно окреслила два вектори, цілком протилежні в суті — внутрішньої та зовнішньої експансії. Перший забезпечували твори, в яких окреслювався культ провінції як острівця національної тотожності й традиції в минулому, а також зображувалися основні впливи, яких зазнала провінція в радянську добу, коли вона була позбавлена власної харизми, обезличена, асимільована <...>. Другий же представлений книжками, в яких, навпаки, розмиванню ідентичності протиставлений герой-індивідуаліст, що несхильний замикається в освоєному просторі. Але спраглий пошуку й експерименту, відкритий на виклики широкого світу. Здобуваючи нові світи, він «приміряє» їх до себе, пробує знайти нові ідентичності, яких необхідно набутти в сучасному світі, аби вижити. (Поліщук, 2018, с. 25)

Роман Артема Чеха «Район “Д”» не підходить під жодне визначення Ярослава Поліщука. Це — автобіографічна розповідь, що складається з новел, де основою стали не пошуки персонажем власного «Я» чи його еволюція, хоча показане дитинство і юність. «Район “Д”» — радше спроба закарбувати власні спогади про місце, де автор виріс — черкаський район, що з'явився в 60-х роках ХХ століття — без спроби зобразити культ провінції чи відчайдушного бажання пізнати широкі світи. В одному з інтерв'ю, відповідаючи на питання, наскільки важливо

було відобразити дух конкретного реального місця, яке, втім, могло б називатися районом N та існувати будь-де в Україні, Артем Чех сказав: «Назва “Район “Д”” досить умовна. Але реальна. Вона створює ілюзію локальності й особливості, це такий собі атрибут, прив'язка, за який тримається вся книжка. Місто N здатне вмістити в себе абсолютно все. Район “Д” — лише те, що належить району “Д”» (Журавель, 2019).

Мета цього дослідження — простежити функціонування простору в романі не лише як довколишнього середовища, а і як важливої символічної структури, яка безпосередньо впливає на персонажів. Для досягнення мети було застосовано кілька методологічних підходів: культурологічний, соціологічний та географічний, базуючись на ідеях та теоріях М. Оже, Я. Поліщука, Б. Вестфала, П. Бурдьє. Культурологічний підхід дозволив виявити взаємодію міського простору з культурним та соціальним контекстом. За допомогою соціологічного підходу були виявлені взаємозв'язки між міським простором і соціальними відносинами. Місто розглядалося як простір соціальний, у якому існують і розкриваються ієрархії, нерівності та конфлікти між представниками різних соціальних структур. Географіка допомогла віднайти значення району «Д» у житті персонажів та його вплив на ідентичність та поведінку. Було застосовано такі конкретні методи: дискурс-аналіз, описовий підхід, мікроаналіз, образний аналіз, аспектний аналіз, історико-літературний метод. Цей інструментарій допоміг проаналізувати образи персонажів, простежити зв'язок між міським простором та їхньою локальною ідентичністю, сформулювати цілісний образ міста та виокремити конкретні локуси, які постають місцями чи не-місцями (за класифікацією Марка Оже).

Логічно припустити: якщо автор пише про свій рідний район, то цей простір однозначно підпадає під визначення «свій», постає символом безпеки й дому. Проте все дещо складніше:

Усі свої дитинство і юність аж до закінчення школи мене оточували потужні географічні кордони й зумовлені ними психологічні бар'єри. <...> з одного боку моє дитинство обмежувала черкаська дамба, <...> а з другого — переїзд, за яким починалися село Червона Слобода й траса на Чигирин. <...> Дві головні нездоланні межі реального і навіть уявного світу: далі не було куди, далі — було небезпечно, чорно і взагалі виникали великі сумніви, чи далі існувало щось, крім космічного пилу та полярного холоду. (Чех, 2019)

Автор чітко розмежує географічні кордони, в дитячій уяві вони постають чимось матеріальним, тим, що захищає від невідомості. Проте він наголошує, що цей простір не є цілком задовільним: «Звідси завжди хотілося втекти. Втеча як порятунок була для місцевих звичною парадигмою мрій та бажань» (Чех, 2019, с. 6). За символом дому зазвичай криється захищеність, надійність, стабільність. Проте дім у Чеха більш комплексний і неоднозначний:

Більшість із тих, про кого йдеться в цій книжці, були втікачами. Черкаси для них ставали пунктом «Б», куди вони, після довгих поневір'янь усіма континентами, заїжджали, аби осісти й укоренитися душею в радіоактивний бетон. Але з часом життя тиснуло, а щастя так і не приходило, і тоді вони вирушали на пошуки нових міст, вирів і гнізд. (Чех, 2019, с. 7)

Хоча персонажі й персонажки роблять багато спроб втекти з Черкас, місто ніби не хоче їх відпускати. Це сталося із Зоєю («Чайник, або Найкраща дівчинка у світі») — зрозумівши, що вона тут небажана й нікому не потрібна у свої 30, жінка їде в нікуди, проте через багато років повертається додому й живе з матір'ю. У пошуках кращої долі їде в Італію Оля («Бляді ви, бляді») та потім повертається, адже «Падуя — це діра. <...> Клоака. <...> Черкаси на її фоні — Монблан!» (Чех, 2019, с. 250). Також пробувала вирватися з району «Д» Надя («Повінь»). Проживши пів життя на Кавказі, вона повернулася до колишнього чоловіка, бо, за її словами, стала стара. Шлях іншої персонажки, Корейки («Корейка»), пролягав через Дніпропетровськ — Монреаль — Сан-Франциско — Торонто — Черчилл і закінчився в Черкасах, хоча вона так відчайдушно мріяла про життя в Канаді. Єва («Євушка») переїхала з шахтарського містечка до Харкова, потім зі своїм чоловіком-капітаном до Львова, тоді знову до Харкова з іншим чоловіком, а зрештою теж осіла в Черкасах. Напевно, лише колишня зв'язкова УПА Пані Віра («466») знайшла в Черкасах справжній прихисток. Вона замолоду побувала в таборі та змінила багато місць проживання — від рідного села Княже під Золочевом до холодного казахстанського Балхашу, а звідти вони з чоловіком «переїхали до Рязані. <...> Пізніше кочівна доля закинула їх до Мценська, Рязань, Калуга, Орел, Брянськ, Тула, Липецьк — усе ж ближче до України, аніж спотворені колючим дротом казахстанські могильники» (Чех, 2019, с. 174). «Упівців західніше Шепетівки не прописували», тому родина обра-

ла Черкаси як «центральный регіон, що балансує між радикальним заходом і мовчазним сходом. <...> Головне — вести помірковане життя трударя, чий переконання змішалися із сіллю землі й попелом історії» (Чех, 2019, с. 174).

Сприйняття Черкас, а отже й символічність простору міста й зокрема району «Д», міцно прив'язане до часу. Черкаси 1949 року постають перед нами цілком пасторальними, вони «пахли хлібом, тютюном, рибою і тирсою. <...> Мальовнича периферія, оспівана поетами Малоросія, тихий і квітучий край, люди якого не знали ані голоду, ані гонорей» (Чех, 2019, с. 78). Це такий собі період втраченого раю, адже пізніше місто почало розбудовувати промисловість з усіма наслідками глобалізації:

У п'ятдесят четвертому... до міста почала стягуватися різномаста робітничка публіка. <...> Схили заповнилися не надто освіченим людом. Євреї, цигани, караїми і трохи поляків привнесли свій інтернаціональний колорит, свою мову, свої релігії та обряди. <...> Запахло гноем та поміями. Пташиний спів заглушався волячим ревом. (Чех, 2019, с. 79)

Ось як описує автор народження свого району: «Індустріальний виродок, потворний приклад радянського містобудування... починаючи з середини шістдесятих, із землі вилупляються цегляні коробки, в яких житиме вся ця робітничка маса, чорна від втоми, з приреченістю в недовірливих очах» (Чех, 2019, с. 78). Сама назва району не овіяна флером романтичних міських легенд, які зазвичай творяться на базі місцевих байок або виростають навколо видатної тими чи іншими діяннями постаті, все набагато прозаїчніше: «весь цей безбарвний лабиринт новобудов позначили на мапі літерою “Д”. Назва закріпилася, й цією літерою батьки досі лякають неслухняних дітей із центральної частини міста» (Чех, 2019, с. 8). Такими описами Чех робить простір очуженим, відокремленим, закритим. За словами Чеха, нові п'ятиповерхівки, зведені на місці колишніх приватних будинків, утворили «закритий двір, окрему республіку зі своїми судами і пенітенціарною системою, зі своїми національними героями й ганебними сторінками». З самого початку район «Д» не постає перед нашими очима не те що привабливим, а навіть відносно безпечним простором: «Перша половина сімдесятих, <...> золоті часи району “Д”... ватаги зі збитими кулаками й розсіченими черепами зміцнювали авторитет району, будували тривке соціалістичне майбутнє,

глибоко вростаючи коренями у бетонний фундамент» (Чех, 2019, с. 87).

Крім власне району «Д», Чех описує й інші місця в Черкасах, зокрема район приватної за будови Казбет:

У шістдесяті роки молодих та здорових будівників соціалізму розселили по квартирах, залишивши на Казбеті переважно старих людей разом із нажитими за багато років скарбами... Здається, всі черкаські божевільні були з Казбету. Вони не витримували хронологічних схрещень. У їхніх будинках досі висіли портрети Олександра Третього, а на горищах лежали молитовники, писані старослов'янською мовою. Тим часом по телевізору показували космонавтів. Це була своєрідна черкаська Флорида, янссонівське місто сонця. (Чех, 2019, с. 30)

Казбет теж постає окремим світом, позачасям, яке живе за своїми законами. Проте найбільш закритим і небезпечним простором виявляються два будинки для робітників з вадами слуху на задвірках району «Д»:

Робітники та їхні діти вирізнялися особливою жорстокістю. Безперестанку бухали, ловили випадкових перехожих та витрушували з них увесь дріб'язок разом із сірниками й канцелярськими кнопками, забивали на роботу, врешті утворили в самому центрі радянської України свою власну республіку. <...> Радянська влада не намагалася придушити їхню державність, а навпаки, всіляко підтримувала цей анклав. Як мінімум стабільними цінами на водяру. (Чех, 2019, с. 88)

Французький антрополог Марк Оже увів в обіг терміни «місце» та «не-місце» на позначення освоєного простору. Він зазначає, що місце й не-місце, є крихкими полюсами: перше ніколи до кінця не зникне, а друге ніколи не реалізовується повністю, в той час як разом вони утворюють палімпсест, на якому заново пишуться заплутані партії ідентичності та взаємозв'язку (Augé, 1995). Тобто місце є простором реляційним, глибоко історичним та тісно пов'язаним з ідентичністю, як соціальною, так і індивідуальною. Натомість не-місце визначається як транзитне, де людські актори проходять як анонімні особи, але не стосуються його чи ідентифікуються там в будь-якому інтимному сенсі. Це можуть бути лікарні, музеї, торгові центри, вулиці, дороги. Не-місця характеризуються штучними поверхнями, наприклад бе-

тонними чи асфальтовими. І якщо подивитись на описані Чехом будинки для працівників з вадами слуху чи Казбет — вони підпадають під визначення місць, адже, безперечно, є для когось значимими та інтимними. Проте особисто для нього це чужий, дещо загрозливий простір, де не відбувається нічого хорошого. Це не робить їх не-місцями, вони є складником комплексного поняття «дім».

Насправді район «Д» творять історії життя його мешканців. І якщо відкинути усталене тлумачення не-місця й глянути глобальніше, то він може здатися одним великим не-місцем. Бетонний, контрольований пильними очима сусідів, тут живуть здебільшого нещасні люди, чие безмістовне життя проходить транзитом через район, який є лише точкою, що їх об'єднала. Алкоголіки, вдови та вдівці, самотні на старості літ батьки, покинуті діти, жертви домашнього насилля, люди без сенсу існування, бандити, наркомани, люди з розбитим серцем та ті, хто ніколи не знав любові, — а часто кілька цих іпостасей вміщуються в одній людині. Роман пронизаний безвихіддю.

Звичайно, і район, і місто, не є однорідними, тому узагальнити й назвати їх не-місцями або місцями було б нерозважливо. Вони складаються з сукупності просторів. Це вулиці, будинки, двори, заклади, заводи, пляжі, магазини, підворотні, притони. І місцями ці конкретні локуси робить саме сприйняття їх мешканцями. Наприклад, так Чех говорить про свій двір:

Той зелений і дрімучий, добрий і затишний двір бачиться мені й досі, коли я у переповненому метро <...> уявляю собі парадайс. Мабуть, кожна людина має гостру потребу хоча б в уявному парадайсі, місці, де немає ані смерті, ані важких уранішніх подихів, ані холодних північних вітрів, які приносять запахи пороху та яловичої тушонки. (Чех, 2019, с. 143)

Автор сам усвідомлює, що сприйняття двору як раю пояснюється банальною сентиментальністю. Проте він не відмовляється від цього символічного едему, пристанища для втомленої життєвої душі. Однозначно місцями і водночас культурними центрами, де можна відпочити, є пельменна на Подолинського, парк Першого Травня. А не-місцями виступають небезпечні вулиці та заводи — «бездушні омертвілі організми, цегляні атоли, де панують розруха, задуха і, врешті, смерть» (Чех, 2019, с. 8).

Локальна ідентичність автора виявляється в асоціації себе саме зі своїм районом: «Швидше

за все, я просто з району “Д”» (Чех, 2019, с. 207). Автор таки вирвався з нього, проте переїхавши «боявся загубити коріння, яке тримало мене на цих землях, людей, що єднали мене з дитинством, місто, що виростило мене й надало характерного провінційного досвіду» (Чех, 2019, с. 122). Описуючи страшні речі, він не надає їм оцінки. Для автора це просто досвід, який він здобув удома. А дім — це місце, де, попри всю небезпеку, якої зазнаєш, ти все одно відчуваєшся своїм.

Отже, символічне осмислення простору в романі Артема Чеха «Район “Д”» відбувається в межах категорій «свій» / «чужий». Так «свій» простір виступає домом, раєм (хоч і не в класичному розумінні цього слова), тим часом як умовно «чужий» простір не несе конкретного

символічного сенсу. Ми можемо сказати, що район виступає для автора більшим маркером локальної ідентичності, ніж місто, в якому він живе. І район, і місто — це сукупність менших локусів, які можна визначити як місця та не-місця (за Оже). Прикметно, що навіть не місто чи квартира, а район, в якому народився автор, є для нього символом дому, а двір, в якому він виріс, — раю. Не-місця здебільшого постають загрозливим простором, небезпечним для здоров'я (заводи, де хімічні випари вкорочують віку; вулиця, де орудують хулігани, пусири, де може статися що завгодно). Проте вони теж є частиною великого комплексного поняття під назвою «Дім» — бетонного, закритого, зі своїми законами, повного небезпечної публіки та водночас рідного і до болю знайомого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Журавель Д. Артем Чех, письменник: Люди потребують тих, хто казатиме метафорами про головне. *Інтерв'ю з України*. 20.08.2019. <https://rozмова.wordpress.com/2019/08/25/artem-chekh-3>
2. Овчиннікова Л. Місце та локальна спільнота як чинники формування локальної ідентичності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2012. № 999. С. 137–142
3. Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі. Чернівці : Книги — XXI, 2018. 272 с.
4. Редька М. Чужі серед своїх (I): називання осіб на основі міграційних процесів в Україні кінця XX — поч. XXI ст. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. 2024. Т. 12. № 1. С. 39–53. <https://doi.org/10.14746/sup.2024.12.1.3>
5. Чех А. Район «Д». Чернівці : Меридіан Черновіц, 2019. 320 с.
6. Augé M. *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. London; New York: Verso, 1995. 122 p.

REFERENCES

1. Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. London; New York: Verso [in English].
2. Chekh, A. (2019). Raion «D» [District “D”]. Chernivtsi: Merydian Chernovits [in Ukrainian].
3. Ovchinnikova, L. (2012). Mistse ta lokalna spilnota yak chynnyky formuvannia lokalnoi identychnosti [Place and Local Community as Factors in the Formation of Local Identity]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody*, 999, 137–142 [in Ukrainian].
4. Polishchuk, Ya. (2018). *Hibrydna topohrafiia. Mistsia y ne-mistsia v suchasni ukrainskii literaturi* [Hybrid Topography. Places and non-places in modern Ukrainian literature.]. Chernivtsi: Knyhy — XXI [in Ukrainian].
5. Redkva, M. (2024). Chuzhi sered svoikh (I): nazyvannia osib na osnovi mihratsiinykh protsesiv v Ukraini kintsia XX — poch. XXI st. [Strangers among Our Own (I): Naming persons based on the migration processes in Ukraine at the end of 20th and the beginning of 21st century]. *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 12(1), 39–53 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.14746/sup.2024.12.1.3>
6. Zhuravel, D. (2019, August 20). Artem Chekh, pysmennyk: Liudy potrebuuiut tykh, khto kazatyme metaforamy pro holovne [Artem Chekh, writer: People need those who will use metaphors to talk about the most important things]. *Interviu z Ukrainy* [in Ukrainian]. <https://rozмова.wordpress.com/2019/08/25/artem-chekh-3>

Diana Pidburtna,

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-0802-8775>

e-mail: dvpidburtna@gmail.com

SYMBOLISM OF SPACE IN ARTEM CHEKH'S NOVEL DISTRICT "D"

The study of space is extremely relevant for post-Soviet literature, because, according to Yaroslav Polishchuk, virtual topography, which is carried out, in particular, through the means of fiction, is important for the consolidation of the population, because ethnic groups and territories are first born in the mind and then marked on maps. The article focuses on the spatial symbolism of Artem Chekh's novel "District 'D' ". The subject is the elements of space, their meaning and influence on the characters of the novel. The problem is to classify spatial images through which the author conveys the cultural and social realities of late Soviet and early independent Ukraine. To solve it, the author used Marc Auge's classification of the developed space, which includes places (relational, directly related to social and individual identity) and non-places (transitory, where a person appears sporadically and does not stay for long). The symbolic comprehension of space in Artem Chekh's novel "District 'D' " occurs within the categories of "familiar" / "foreign" on the basis of which all spatial images were grouped. The methods of textual and aspectual analysis are applied, in particular, the relationship of spatial images with the characteristic features of the urban environment and their impact on the life and identity of the characters is considered. The main results are to highlight how urban space relates to social problems, personal searches of the characters and the internal and external conflicts they go through. The novelty of the study lies in the analysis of the Ukrainian provincial urban space in the novel by Artem Chekh as a complex ecosystem, the elements of which cannot be interpreted unambiguously. Particular attention is paid to the image of home, which in the novel appears contradictory and quite distant from the established characteristics of reliability and security with which it is usually associated. A deeper analysis of spatial symbolism in contemporary Ukrainian novels and its relationship to national identity and social change is promising for further research.

Key words: urban space, place, non-place, Artem Chekh, home.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2024

Прийнято до друку 16.10.2024